

משבר יהודי אירופה

'ספינה ללא הגה המפליגה לקראת הבלתי נודע'
גטו ורשה: 22 בספטמבר 1942–17 בינואר 1943

חוי דרייפוס (בן־ששון)

הקדמה

גטו ורשה היה הגטו הגדול ביותר שיסדרו הגרמנים, והוא התקיים, למרות צמצום גבולותיו ושינויים אחרים, מנובמבר 1940 עד הגירוש הגדול ביולי 1942, כלומר יותר משנה וחצי. בשל המצוקה החומרית הקשה – הרעב, הקור, הצפיפות והתנאים הסניטריים הירודים – התפשטו מחלות בגטו ולמעלה מ־80,000 יהודים נספו לפני הגירושים. למרות האומללות הזאת נוצרו בגטו חיי תרבות, חינוך וחברה ענפים בצד חיי מסחר מפותחים – מקצתם חוקיים ומרביתם בלתי־חוקיים. בשבועות שקדמו לגירוש הגדול פעלו בגטו מטבחים ציבוריים ונקודות לעזרה לפליטים וכן בתי־יתומים, מרכזי נוער והכשרות מקצועיות, שהציעו מגוון קורסים מקצועיים; וברחובות הראשיים של הגטו היו מספרות, מכבסות ועשרות רבות של חנויות מזון, שחלק ניכר ממוצריהן הגיע באמצעות רשת ההברחה הענפה. בתי־הכנסת ומוסדות הדת פעלו מקצתם בגלוי ומקצתם בחשאי, וכך גם ספריות ומופעי תרבות ששגשגו בגטו.¹

עם תחילת הגירוש ההמוני של יהודי ורשה לטרבלינקה השתנו פני הגטו לבלי הכר: במהלך הגירוש הגדול שנעשה במשך כחודשיים – מערב ט' באב תש"ב (22.7.1942) ועד יום הכיפורים תש"ג (21.9.1942) – נשלחו מגטו ורשה לטרבלינקה יותר מ־265,000 יהודים; עוד 11,000 יהודים הועברו למחנות עבודה ו־10,000 בני־אדם לפחות נרצחו

* הציטוט הוא מהלנה שרשבסקה, הפרק האחרון: זיכרונות מורשה הכבושה, תל־אביב תש"ם, עמ' 226. תודתי לפרופ' ישראל גוטמן ולד"ר דני פורת על הערותיהם לגרסה הראשונית של המאמר.
1. על החיות שאפינה את גטו ורשה בימי קיומו ראו: Barbara Engelking, Jacek Leociak, *Getto warszawskie: przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2001, pp. 370-403, 453-625

בתוך גבולות הגטו.² בגטו נותרו כ-50,000 יהודים מוכים וחבולים, שאיבדו את כל היקר להם כהרף עין.

שבעה חודשים אחר-כך פרץ מרד גטו ורשה, ההתקוממות העירונית הראשונה באירופה הכבושה, ומעשה ההתנגדות הגדול ביותר של יהודים בתקופת השואה. כבר בימי המלחמה התפשטו הדיו בפולין ובעולם כולו, ובעיני יהודים ולא-יהודים כאחד הוא נתפס עד היום כסמל לגבורה נואשת ולמאבק איתנים של רוח האדם היהודי.

מה התרחש בגטו ורשה באותם שבעת החודשים שחלפו בין הגירוש הגדול לבין המרד? אילו תהליכים חברתיים, ציבוריים ופרטיים עברו על הקהילה המרוסקת? האם אפשר להצביע בחודשים הללו על התשתית שהביאה לידי ההתארגנות הציבורית המחודשת שעמדה בהמשך בבסיס המרד? הדפים הבאים עוסקים בראשית התהליכים הללו ובהתפכחות הכואבת של שרידי הקהילה מימי הגירוש האכזריים. מסיבה זו מתמקד המאמר בתקופה שמסיום הגירוש הגדול ב-21 בספטמבר 1942 ועד אמצע חודש ינואר 1943.³

2. מספרים אלו מבוססים בראש ובראשונה על רישומי ארכיון עונג שבת כפי שמופיעים ברוך סטיסטי על התמותה בגטו ורשה, ארכיון יד ושם (איו"ש) M10AR2/195. עם זאת אפשר לשער שמספרים אלו מינימליים, ושמספר הקורבנות שרושמי הרשומות לא היו מודעים להם היה גבוה יותר. מידע נוסף על הגירוש הגדול ראו לדוגמה: ישראל גוטמן, יהודי ורשה 1939-1943: גטו, מחתרת, מרד, 'ירושלים תשל"ז, עמ' 217-292; Tatiana Brustin-Berenstein, 'Deportacje i zagłada skupisk żydowskich w dystrykcie warszawskim', BŻIH, 1, 3 (styczeń-czerwiec 1952), pp. 91-94; חוי דרייפוס (בן-ששון), "כעת ורשה היהודית עושה רושם של בית קברות": החיים בגטו ורשה במהלך "הגירוש הגדול", דפים לחקר השואה: מאסף, יח (תשס"ד), עמ' 103-124.

3. את שבעת החודשים שחלפו מסיום הגירוש הגדול ועד מרד גטו ורשה אפשר לחלק לשלוש תקופות עיקריות. הראשונה – שבה עוסק מאמר זה – היא ההתפכחות הכואבת של הקהילה היהודית בגטו ורשה, שהתרחשה מסיום הגירוש הגדול ועד 18 בינואר 1943. בין 18 ל-22 בינואר נכנסו לגטו כוחות גרמניים גדולים כדי לגרש את האוכלוסייה שאינה עובדת. ימים אלו, שזכו לכינוי 'המרד הקטן' או 'אקציית ינואר', וכן פרק הזמן מאירועים אלו ועד המרד עצמו אינם נדונים כאן. המקורות העומדים לחקר חיי היומיום של יהודי ורשה בחודשים האחרונים לקיומו רבים ומגוונים. הכתבים הראשונים בחשיבותם הם אלו שחוברו בד כבד עם המאורעות עצמם, ובהם מסמכים גרמניים, יומנים אישיים וכתבים נוספים. חלק ניכר של המסמכים הללו השתמרו בחלקו השני של ארכיון עונג שבת (איו"ש M10AR2), ואחרים מצויים באוספי יומנים בארכיון יד ושם (033), בית לוחמי הגטאות (אוספים, ארכיון ברמן) ובארכיון המכון היהודי ההיסטורי בוורשה (אוסף 302). נוסף עליהם יש עדויות רבות שנמסרו בעל-פה או הועלו על הכתב ומתארות במפורט את התקופה האמורה. על מקורות אלו התבססתי במחקר זה ואני מודה לארכיונים ולעובדיהם, שאפשרו לי את הנגישות למסמכים החשובים האלה.

גטו ורשה לאחר הגירוש הגדול: החיים על 'קבר האחים של העבר'⁴

לכאורה, עם תום הגירוש הגדול חזרו החיים בגטו ורשה למסלולם. היו דנרט והמשטרה המשיכו להתקיים, בתי-החולים התארגנו מחדש והעבודה במפעלים חודשה. ואולם למעשה התחולל בגטו שינוי עמוק וקשה:⁵ כ-90 אחוז מהגברים ומהנשים שחיו עד קיץ 1942 בגטו ורשה נרצחו באכזריות; בקרב הזקנים והילדים עמדו האבדות על 99 אחוזים.⁶ ימי הגירוש העמידו את הקשרים המשפחתיים במבחן אכזרי, והגרעין המשפחתי ספג מכה אנושה. מרבית היהודים נשלחו לטרבלניקה, ורק במקרים נדירים הצליחו חלקי משפחות להינצל יחדיו. רבים מאוד נותרו ערירים מכל משפחתם ומצאו את עצמם בלא טעם לחייהם. וכך, תושבי הגטו המצומצם היו בעיקרם 'גברים בלי נשותיהם, נשים בלי בעליהן, והילדים – או שהוסתרו על-ידיהם, או בידי זרים. יתומים קטנים, נורא'.⁷

ואולם הגטו לאחר הגירוש היה שונה לא רק בהרכבו האנושי אלא גם במראהו ובמציאות שהתקיימה בו. הגטו הקטן וחלקו הדרומי של הגטו הגדול הוחזרו לשטחה הארי של העיר, ובשטח שנותר נוצרו שלושה איים: הגטו המרכזי, אזור השופים, ושופ המברשתנים.⁸ בסוף ספטמבר 1942 נצטוו היהודים להקיף בחומות את גבולות הגטו החדשים ואת המפעלים, ואלו הגבירו בקרב רבים את תחושת הלכידות. היו שמצאו ביטחון בצל החומות החדשות, וקיוו שבנייתן מעידה על המשך קיומם של המפעלים ועובדיהם. אבל בפועל הקשו החומות הללו מאוד את קיום הקשרים בין חלקי הגטו השונים.⁹

רשמית נותרו בגטו רק כ-35,000 יהודים. אלו היו פועלים שהועסקו במפעלים גרמניים או במוסדות הגטו, והם זכו בימי הגירוש ב'מספרים' – האישיור הרשמי להישאר בגטו. מבחינת הגרמנים, 'יצרנותם' של יהודים אלו היתה הסיבה היחידה לעיכוב שילוחם מהעיר ולהשארתם בחיים – ולו זמנית. נוסף עליהם הסתתרו בגטו עוד כ-15,000 יהודים

4. Alexander Donat, *The Holocaust Kingdom*, New York 1999, p. 80.
5. עדותה של אוגניה טרוסקייר, איו"ש M49E/474. ראו גם: אברהם לוי, מפנקסו של המורה מיהודיה, תל-אביב תשכ"ט, 4 בנובמבר 1942; 'כתביו של שוטר יהודי (רודה)?', ארכיון המכון היהודי ההיסטורי (אמ"ה) 302.129. ראו גם יומנו של ראובן בן-שם, איו"ש 033.959, 20 בנובמבר 1942.
6. גוטמן, יהודי ורשה 1939–1943, עמ' 287–288.
7. יוחף פלס, 'זכרונות בני הזמן', ארכיון בית לוחמי הגטאות (אבלה"ג), אוספים 6040; עמנואל רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 418.
8. המפעלים שהוקמו בתוך הגטו כונו 'שופים', ומקומות העבודה מחוץ לגטו נקראו 'פלצובקות'. אזור השופים כונה כך בשל מספרם הרב של המפעלים שהוקמו בו, והתגוררו שם בעיקר יהודים שעבדו במפעלים.
9. דוח, 'חיטול ורשה היהודית', איו"ש M10AR2/192; יושע פרלה, 4580, שם M10AR2/245; לוי, מפנקסו של המורה מיהודיה, 20 באוקטובר 1942; שם, 27 בנובמבר 1942; פרץ אופוצ'ינסקי, 'תולדות גטו ורשה', איו"ש M10AR2/289, 19 באוקטובר 1942. והשוו דבריו לרישמו מ-7 בנובמבר 1942.

'פראים', מי שהצליחו לחמוק מאקציית הגירוש ונשארו בגטו באופן לא חוקי. ה'פראים' שהסתתרו עד אז במבנים שהוקצו לעובדי השופים נדרשו לעזבם, ועקב כך נותרו רבים בלא קורת גג. מסוף חודש אוקטובר 1942 גדלה אוכלוסיית הגטו בשל שחרור אסירים מהאומשלגפלץ¹⁰ וגירוש אסירי מחנות אל תוך הגטו, ומצוקת המגורים בקרב ה'פראים' נעשתה קשה במיוחד.¹¹

על-פי תקנות הס"ס מ-14 בספטמבר 1942 נדרשו בעלי המפעלים שנותרו בגטו לוודא ששטח המפעל וגוש המגורים של העובדים יהיו סמוכים זה לזה ויהיו יחידה סגורה. מי שנשארו מחוץ לגבולות החדשים של הגטו נצטוו להעתיק את מקומם למבנים חדשים, והדיירים הוותיקים גורשו מהם. על אף הוראות הגרמנים, מקצת המבנים שהוקצו לעובדים נמצאו במרחק של כמה קילומטרים ממקום העבודה, והפועלים נדרשו לצאת בשעות מוקדמות במיוחד כדי שלא לאחר לעבודתם.¹²

מעברי הדירות הכפויים שנגזרו מהפקודות הללו גרמו הרס נוסף של התשתית החברתית, שספגה מכה קשה בימי הגירוש, וכן להידרדרות במצבם החומרי של היהודים. העקירה גרמה לאובדן הרכוש שנאגר עד אז ו'אחרי כל נדידה נעשינו עניים יותר'. יתרה מזו, ההסתגלות לסביבה החדשה – פעם אחר פעם – דיכאה את הנפש והתישה את הכוחות.¹³

10. עד סוף חודש אוקטובר 1942 המשיכו הגרמנים לרכז באומשלגפלץ יהודים 'פראים' שנתפסו ברחובות ולא נורו במקום, אף שבאותה תקופה לא התקיימו שילוחים מגטו ורשה לטרבלינקה או למחנות אחרים. 'כתביו של שוטר יהודי' (לעיל הערה 5); אופוצ'ינסקי, 'תולדות גטו ורשה' (לעיל הערה 9), 24, 25 בספטמבר; לוי, מפנקסו של המורה מיהודיה, 5 באוקטובר 1942. רגינה פיינר, אישה בת שבעים ששהתה באומשלגפלץ יותר מחודש, מגוללת בעדות ייחודית את שהתרחש בעת ההיא בכיכר המשלוחים לשעבר. לרבריה, עם סיום הגירוש הגדול החל האומשלגפלץ להתנהל כמחנה ריכוז לכל דבר: היהודים שהוחזקו בו הופרדו לגברים ונשים ובמהלך היום התקיימו כמה מסדרים ובהם נמנו האסירים בידי האוקראינים ששמרו עליהם. בכל אחד מאולמות בית-החולים לשעבר – אחד המבנים שעמד בתוך חצר האומשלגפלץ – רוכזו בין 30 ל-50 אסירים. אחד האסירים מונה על האולם והיה עליו לטפל בבעיות האסירים ולהיות בקשר עם השלטונות. הוא היה אחראי לחלוקת המזון שסופק לאסירים על-ידי היודנרט וכלל קפה, רבע ק"ג לחם ומרק. מזון זה לא יכול כמובן לספק את רעבונם של היהודים שהוחזקו במקום, ועל כן התפתחו בתוך האומשלגפלץ עצמו קשרי מסחר עם מבריחים שהביאו מזון ומכרו אותו בכסף מלא. עם זאת, הרעב נתן את אותותיו ובקרב האסירים החלו להתפתח מחלות. עדותה של רגינה פיינר, אי"ש M49E/4899. חוויות דומות תיארה גם גניה, חברתה של אוגניה לויין-שיין, בגטו ורשה: יולי 1942 – אפריל 1943, תל-אביב 1991, עמ' 80-82.

11. הוראת שופ המברשתנים, 26 בדצמבר 1942, אי"ש M10AR2/255; תופעות חברתיות בגטו ורשה בנובמבר 1942, שם M10AR2/286.

12. גוטמן, יהודי ורשה 1939-1943, עמ' 293-294. ראו גם את לשון הפקודה ב'חיסול ורשה היהודית' (לעיל הערה 9); הודעת השופ של הלמן, 10 בספטמבר 1942, שם M10AR2/247; שרשבסקה, הפרק האחרון, עמ' 154; רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 410-411.

13. שרשבסקה, הפרק האחרון, עמ' 156. ראו גם: אלמוני, קטעי יומן, אי"ש M10AR2/284.

'ספינה ללא הגה המפליגה לקראת הבלתי נודע'

בתחילה לא ידעו מרבית עובדי המפעלים להיכן עליהם לעקור, והמבנים שהוקצו להם לא הספיקו.¹⁴ זאת ועוד, על אף ההוראה המפורשת לשנות את מקום המגורים, הגרמנים לא הקציבו לכך זמן או אמצעים. וכך תיאר תדאוש אוברמסקי את שהתרחש:

כיצד לעבור דירה בתנאים כאלה, כאשר הגרמנים אוסרים לנוע ברחובות במשך היום, ואינם נותנים אישור מיוחד להעברת החפצים? האם אדם שפוי מסוגל להבין את המצב הפרדוקסלי הזה? מצד אחד עובדי הקהילה דורשים מאתנו להזדרז כי הגרמנים לוחצים עליהם ומצד שני אנחנו עומדים חסרי אונים.¹⁵

תנאי הדירור במבני המגורים שיועדו לעובדים היו ירודים במיוחד: בחדרים שררה צפיפות רבה; בחלק ניכר מהבתים נעדרה תשתית סניטרית; ובדירות רבות נעקרו בימי הגירוש הדלתות והחלונות. בשילוב ניתוק הבתים מהחשמל ומהגז, שרר במבנים אלו קור עז, והתנאים הפיזיים היו קשים ביותר.¹⁶ לדברי פרץ אופוצ'ינסקי: 'היום (9 בנובמבר 1942) ירד השלג הראשון. אי פעם, בשנים כתיקונן, היה בכך משום מאורע משמח ומרענן לרוב הבריות, אולם במצבנו – הריהו מרבה אימה'.¹⁷

בימים הראשונים שלאחר הגירוש הגדול חלה רגיעה בגטו, ולעומת המצב לפני הגירוש התזונה של רבים אף השתפרה. את המחסור במזון, שקדם לימי הגירוש והתעצם באופן ניכר במהלכם, החליפה רווחה זמנית. הסיבה לכך היתה לא רק הישרדותם של בעלי האמצעים, בעלי התושייה ובני המזל, אלא גם הרכוש הרב שנותר בגטו.¹⁸ ואולם בתוך שבועות ספורים החלה להיווצר שוב מצוקת רעב, בעיקר בקרב ה'פראים' חסרי המספרים:

החיים בגטו נעשים קשים יותר ויותר. מראשית הגירוש ועד עתה התפרנסו רוב היהודים ממכירת החפצים שליקטו בדירות הנטושות, או של עצמם. עכשיו אוזל הכול וכבר אוספים סמרטוטים ברחובות ומחטטים בכל החרכים ובעליות הגג. כל אלה לא יספיקו לאורך ימים, וכבר הרעב מציץ אל כל הדירות.¹⁹

14. לויין, מפנקסו של המורה מיהודיה, 24 בספטמבר 1942.

15. תדאוש אוברמסקי, יומן וזיכרונות, איו"ש 033.6509, גטו 220.

16. רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 410-411, 412; לויין, מפנקסו של המורה מיהודיה, 20 באוקטובר 1942; יוזף פלס, 'זיכרונות בני הזמן', אבלה"ג, אוספים 6040; 'חיסול ורשה היהודית' (לעיל הערה 9); אלמוני, קטעי יומן, שם M10AR2/284.

17. אופוצ'ינסקי, 'תולדות גטו ורשה' (לעיל הערה 9), 9 בנובמבר 1942. ראו גם: אוברמסקי, יומן וזיכרונות (לעיל הערה 15).

18. גוטמן, יהודי ורשה 1939-1943, עמ' 290-291; שיחה עם מאשה גלייטמן פוטרמילך, בתוך: אנקה גרופינסקה, סחור סחור: שיחות עם לוחמים מגטו ורשה, תל-אביב 2002, עמ' 44; זכרונות בני הזמן של קורצ'ינסקי, איו"ש M49E/5922.

19. אופוצ'ינסקי, 'תולדות גטו ורשה' (לעיל הערה 9), 10 בנובמבר 1942.

עקב המצוקה החומרית – ואולי גם בשל זו הנפשית – החלו להתרבות בגטו מקרי הטיפוס והשלשולים.²⁰ גירוש פליטי מחנות למיניהם אל תוך הגטו הגביר אף הוא את מספר חולי הטיפוס ואת מספרם של מי שהיו במצב פיזי קשה במיוחד.²¹ המחלות שהחלו להתפשט בגטו והתנאים הירודים במקומות העבודה הביאו למותם של רבים, ולא רק מקרב ה'פראים'.²² מסוף ספטמבר 1942 ועד אמצע ינואר 1943 מתו בגטו מאות יהודים מנסיבות 'טבעיות', כלומר מרעב ומחלות, וברשומות הגטו יש גם עדות על כמה מקרי התאבדות.²³ עם זאת, בשל הצמצום הדרסטי באוכלוסיית הגטו לעומת הימים שלפני הגירוש, הרי התמותה בגטו התמעטה באופן ניכר, ונראה כי בשל מספרם הקטן של יהודי הגטו לאחר הגירוש היו אפילו ימים בלי אף לווייה בקהילה היהודית בוורשה – תופעה חסרת תקדים בעבר.²⁴

בד בבד לא פסק כל התקופה הזאת הטרור הגרמני – הפיזי והנפשי – ברחובות הגטו. בראשית נובמבר 1942 הורה קרל ברנדט, ראש המדור היהודי בגסטפו, להקים בגטו בתי־מחסה לילדים העוזבים, בטענה הצינית כי 'על כל עם לדאוג לילדיו'.²⁵ בהזדמנות זו הוא אף קרא לשארית יהודי הגטו לפתוח בשופים תאטראות ובתי־קפה: 'שפע הטובה הנשפך פתאום מפי איש הס"ס מעורר בגטו אימה'.²⁶ באותה עת נאסר על יהודים לנוע ברחובות בזמן שעות העבודה (כלומר משש בבוקר ועד שש בערב),²⁷ ומי שנתפסו ברחוב הוצאו להורג או נשלחו לאומשלגפלץ. מספטמבר 1942 עד ינואר 1943 נורו למוות יותר מ־500 יהודים שנתפסו ברחובות.²⁸ בשל סכנת המוות התמידית נמנעו היהודים מלשוטט ברחובות

20. רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 404; לויין, מפנקסו של המורה מיהודיה, 20 באוקטובר 1942, 3 בנובמבר 1942; אופוצ'ינסקי, 'תולדות גטו ורשה' (לעיל הערה 9), 23 באוקטובר 1942, 10 בנובמבר 1942.
21. ראו: יוסף קרמיש (עורך), עיתונות המחתרת היהודית בווארשה, ו, מארס 1942 – יולי 1944, ירושלים תשנ"ג, עמ' 563, 601. למשל, בדצמבר נרשמו בגטו 205 מקרים של טיפוס הבהרות ועוד 12 מקרים של טיפוס הבטן; מקרב 205 חולי טיפוס הבהרות, 171 היו יוצאי המחנות. ראו נתונים שונים מעט: תופעות חברתיות בגטו ורשה בדצמבר 1942, איו"ש M10AR2/286.
22. אוברמסקי, יומן וזיכרונות (לעיל הערה 15).
23. תופעות חברתיות בגטו ורשה בדצמבר 1942, איו"ש M10AR2/286.
24. לויין, מפנקסו של המורה מיהודיה, עמ' 138.
25. אופוצ'ינסקי, 'תולדות גטו ורשה' (לעיל הערה 9), 2 בנובמבר 1942; לויין, מפנקסו של המורה מיהודיה, 1 בנובמבר 1942; 'כתביו של שוטר יהודי' (לעיל הערה 5).
26. אופוצ'ינסקי, 'תולדות גטו ורשה' (לעיל הערה 9), 2, 3 בנובמבר 1942. ראו גם: לויין, מפנקסו של המורה מיהודיה, 3 בנובמבר 1942; עדותה של אוגניה טרוסקייר, איו"ש M49E/474.
27. גוטמן, יהודי ורשה 1939–1943, עמ' 286–287.
28. באוקטובר נורו ברחובות הגטו 360 יהודים; בנובמבר ירד מספר הנרצחים ל־120 בקירוב ובדצמבר לכ־60. אפשר לשער שהסיבה לירידה בקורבנות הירי היתה בראש ובראשונה הימנעות היהודים מלהסתובב ברחובות בשעות האסורות. גוטמן, יהודי ורשה 1939–1943, עמ' 294; קרמיש, עיתונות המחתרת היהודית בווארשה, עמ' 602; תופעות חברתיות בגטו ורשה בדצמבר 1942,

'ספינה ללא הגה המפליגה לקראת הבלתי נודע'

במשך היום, ורחובות הגטו ניטשו מאדם. השעות היחידות שצעדו בני-אדם ברחובות הגטו היו שעות הבוקר המוקדמות ושעות הערב, כאשר הובלו הפועלים לעבודתם וממנה בתוך הגטו (בשופים) או מחוצה לו (בפלצובקות) בליווי אנשי המשטרה היהודית (חברי הוורקשוץ) וכוחות גרמניים.²⁹ ברצותם להימנע מלעבור ברחובות המסוכנים והמאיימים, פרצו היהודים פתחים בין הבתים, ובעיקר דרך עליות הגג, ובמהרה נוצרה רשת מעבר שאפשרה להם לנוע בין בתי הגטו בלי לצאת לרחובות.³⁰

עקב הצווים שהוציאו הגרמנים ותגובת היהודים עליהם, רחובות הגטו שלא היו חלק משלוש המובלעות – הגטו המרכזי, אזור השופים ושופ המברשתנים – עמדו במשך היום בשממנם; ריקנותם החרידה את תושבי הגטו והיתה בעבורם תזכורת כואבת לבני המשפחה שאבדו.³¹ מראה הרחובות היה מעורר אימה; חלונות הבתים היו פרוצים לרווחה, הרחובות מלאים בשברי זכוכית ובדרכים נראו כתמי דם וגופות פזורות: 'בכל מקום היו מפוזרות חבילות ומוזרות, פתוחות ובאי סדר: סירים ומחבתות, עגלות קטנות, חלקי ביגוד מבודדים, סירי לילה, [ו]ספרי תפילה. מעל הכול, הרחובות והחורבות נתלו באוויר כמו כתמים קטנים או פתיתי שלג, נוצות קטנטנות [שהתעופפו מהכריות הקרועות].'³² המשך החיים בתוך החורבות הנטושות היה לרבים חוויה קשה מנשוא, ואברהם לוין, למשל, כתב כי הבתים הריקים הרעישו אותו עד היסוד.³³

את מקומה של החרדה הקיומית מימי הגירוש תפסו לאחר הגירוש מועקה נפשית קשה וחשבון נפש נוקב; רבים האשימו את עצמם על חוסר היכולת להגן על יקיריהם. במציאות זו התגברו הקולות שביקרו בחריפות את פעילות המשטרה היהודית בימי הגירוש והצרו על שהציבור היהודי לא התנגד באופן מעשי לגרמנים:

השכל מתחיל להתעורר משיתוקו, מהטמטום של הגירוש, האנשים מתחילים לשפשף עיניהם ולחשוב: הטשטוש חולף ועובר. מתחילים שיחות וחילופי דברים, ריב,

- איו"ש M10AR2/286. דוגמאות לירי ביהודים ברחובות ראו: לוין, מפנקסו של המורה היהודיה, 26 בנובמבר 1942, 27 בנובמבר 1942, 9 בינואר 1943; יחיאל גורני, יומן, חלק ב, איו"ש M10AR2/287, 12, 18, 25, 26 בנובמבר 1942, 4 בדצמבר 1942; אופוצ'ינסקי, 'תולדות גטו ורשה' (לעיל הערה 9), 1 באוקטובר 1942, 5 בנובמבר 1942; וייאדומושץ, 5 בדצמבר 1942, בתוך: קרמיש, עיתונות המחתרת היהודית בווארשה, עמ' 553.
29. 'חיסול ורשה היהודית' (לעיל הערה 9); 'כתביו של שוטר יהודי' (לעיל הערה 5).
30. ישראל גוטמן, מרד הנצורים: מרדכי אנילביץ' ולחימת גטו ורשה, מרחביה 1963, עמ' 262; לוין-שיין, בגטו ורשה, עמ' 62; שרשבסקה, הפרק האחרון, עמ' 177, 185.
31. יצחק קצנלסון, כתבים אחרונים, תל-אביב 1988, עמ' 58-59 (12 באוגוסט 1943), עמ' 100-101; שרשבסקה, הפרק האחרון, עמ' 156.
32. Donat, *The Holocaust Kingdom*, p. 79; קצנלסון, כתבים אחרונים, עמ' 100-101; אופוצ'ינסקי, 'תולדות גטו ורשה' (לעיל הערה 9), 22 בספטמבר 1942, 9 באוקטובר 1942; שרשבסקה, הפרק האחרון, עמ' 156; לוין-שיין, בגטו ורשה, עמ' 62.
33. לוין, מפנקסו של המורה היהודיה, עמ' 134.

האשמות; כל הזמן מתעוררת שאלה אחת: מה זה היה? ועוד שאלה: מה היה צריך לעשות, איך היה עלינו לנהוג – אנו המשטרה היהודית, אנו הפקידים, אנו – אנשי השופים – ואנו ציבור הגטו. אין עוד תשובה, אין עוד מודעות לדרך אחרת; יש רק מרירות וצער.³⁴

חשבון הנפש של מי שנחשבים בעולם כתיקונו אחראים לאחרים – הורים לילדים קטנים ובנים להורים מבוגרים – היה קשה במיוחד, ורבים חשו בושה על כך שהם שרדו.³⁵ חשוב להרגיש שגם חברי תנועות הנוער – לימים חברי המחתרות היהודיות – חלקו את האווירה הקשה והמעיקה, ואף עמדו על סף החלטה לצעד מחאה של התאבדות קולקטיבית.³⁶ יש שהאבל והשכול גרמו להתרחקות השרידים זה מזה. כך למשל מתאר יהודי מגטו ורשה את שהתרחש בינו לבין אישתו לאחר אובדן הבת:

האסון המשותף במקום לקרב אותנו – הפך בינינו לחומה בלתי נראית. בזמן שאני חיפשתי שכיחה בסיכון ראשי ופעולות מסוכנות של הברחת מזון לגטו, היא סבלה בחושבה כל הזמן על ילדתנו או נכנסה למצבי רוח בלתי סבירים על מנת להרגיע את הכאב. הבנתי שמפריד בינינו תהום עמוק וסבלתי. היו לי ייסורי מצפון; היא איבדה את שיווי ה[מ]שקל. וזה הגיע למקרים מאד לא נעימים שהתרחשו בינינו.³⁷

על המצב הנפשי הקשה השפיעו לא רק האובדן האישי וחזיונו הכללי של הגטו, אלא גם מראה הבתים שאליהם נכנסו יהודי הגטו לאחר הגירוש. במקצת הבתים נמצאו עדויות לאסונם של בעלי הבית, והיו גם מי שגילו פתאום כי משכנם החדש היה בעבר ביתם של אנשים המוכרים להם. זכרונות מהעבר כמו גם רגשות אשם הטרידו בלי רחם:

'איך נוכל לחיות עם הצללים', אומרת צלינה, 'אמרי, איך נוכל לחיות עם כל הצללים אשר סביבנו?' [...] 'בצלחות האלה אכלו, מהכוסות האלה שתו, בסכינים האלה פרסו את לחמם. בערבים ישבו סביב המנורה הזאת – כמונו עכשיו, וכמונו השקיפו דרך החלון הזה על החצר...'. היא דיברה על צללי האנשים שגרו בדירה הזאת, אך חשבה על שתי אחיותיה שנרצחו [...] על האח שמת בימי המלחמה הראשונים ועל האם שהושקתה רעל... 'האם עלי לפחד מהצללים?' היא אומרת ומחווירה.³⁸

חוסר הוודאות בנוגע לגורל בני המשפחה ובדבר עתידם של יהודי ורשה יצר חרושת שמועות, וזו לא פסקה בגטו ולו ליום. היו שמועות מעורדות; למשל, במחצית הראשונה

34. 'כתביו של שוטר יהודי' (לעיל הערה 5); Donat, *The Holocaust Kingdom*, p. 86.

35. Ibid., p. 85; צביה לובטקין, בימי כליון ומרד, תל-אביב 1981, עמ' 86.

36. לובטקין, שם; גוטמן, *מרד הנצורים*, עמ' 265-266.

37. עדותו של מוטיל בינס, אמ"ה 302.206. ראו תיאור של האשמת קרובי משפחה באובדן היקרים

אצל שרשבסקה, *הפרק האחרון*, עמ' 169-170.

38. שרשבסקה, שם, עמ' 161, 192-193.

'ספינה ללא הגה המפליגה לקראת הבלתי נודע'

של חודש דצמבר נפוצה בגטו שמועה כי 2000 ילדים חזרו מטרבלינקה וכי עומדים לשחרר אלפים רבים אחרים מהמחנה.³⁹ אחרים ידעו לספר שלגטו עומדת להגיע משלחת של הצלב האדום,⁴⁰ שארצות-הברית עומדת להכריז על שרידי היהודים כאזרחיה כדי להגן עליהם מפני צעדים בעתיד,⁴¹ וכי צווים שונים נגד יהודים ברחבי פולין כבר החלו להתבטל.⁴² שמועות אחרות היו מאיימות ודיברו על חידוש פעולות הגירוש מהעיר.⁴³ כך למשל כתב פרץ אופוצ'ינסקי: 'שוב מלא היום הזה ייאוש. עצבינו דרוכים ומעורערים בגלל השמועות והבשורות הרעות הבלתי-פוסקות על גורלנו. אנו מאמינים בכל בשורה רעה, מענים את עצמנו בנבואות רעות ומסתכלים מרוב ייאוש בתהום'.⁴⁴ ואולם חשוב להדגיש שגם בשורות טובות הביאו עמן חששות. כך למשל כתב עמנואל רינגלבלום: 'הציבור חושש מפני בשורות טובות שכן [גם] לפני הגירוש בוורשה הפיצו בשורות טובות כאלה'.⁴⁵ הטלטה הבלתי-פוסקת בין סכנה קיומית לתקווה לחיים התישה רבים והביאה את הציבור היהודי לידי 'אפיסת כוחות נפשית'.⁴⁶ בסופו של דבר, על אף השמועות הטובות החלקיות (והמוטעות), שרידי הגטו התקשו להשלות את עצמם בנוגע לעתידם: 'אנחנו יודעים שכולנו נידונו למוות. אנחנו רק לא יודעים את תאריך ההוצאה להורג'.⁴⁷ באמצע אוקטובר 1942 החל היודנרט ברישום יהודי הגטו, מה שעורר חרדה רבה בקרב היהודים: 'רבים אינם מגלים את שמות בני משפחתם. אלה שמסרו את השמות חיים באימה. מי יודע אם לא ישמש רישום זה באחד הימים את הגירוש המחודש?'.⁴⁸ כהכנה לעתיד לבוא דאגו מקצת מתושבי הגטו להזדיין במוטות ברזל או במשוריות שיעזרו להם להימלט מהקרונות,

39. רינגלבלום, 'יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 444; לוי, מפנקסו של המורה מיהודיה, עמ' 138; גורני, יומן, חלק א, 4 בנובמבר 1942, איו"ש M10AR2/237.
40. לוי, מפנקסו של המורה מיהודיה, 1 בנובמבר 1942.
41. שם, 6 בדצמבר 1942; גורני, יומן, חלק ב, 8 בדצמבר 1942, איו"ש M10AR2/287.
42. לוי, מפנקסו של המורה מיהודיה, 21 בדצמבר 1942; גורני, יומן, חלק ב, 20 בדצמבר 1942, איו"ש M10AR2/287.
43. לוי, מפנקסו של המורה מיהודיה, 20 באוקטובר 1942, 13 בנובמבר 1942, 6 בדצמבר 1942, 15 בינואר 1943; אוברמסקי, יומן וזיכרונות (לעיל הערה 15); אופוצ'ינסקי, 'תולדות גטו ורשה' (לעיל הערה 9), 11 בנובמבר 1942; גורני, יומן, חלק ב, 7 בדצמבר 1942, איו"ש M10AR2/287.
44. אופוצ'ינסקי, 'תולדות גטו ורשה' (לעיל הערה 9), 21 באוקטובר 1942.
45. רינגלבלום, 'יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 414. ראו גם: לוי, מפנקסו של המורה מיהודיה, 6 בדצמבר 1942, 15 בינואר 1943.
46. 'חיסול ורשה היהודית' (לעיל הערה 9).
47. כתביו של סטפן ארנסט, אמ"ח 302.195, עמ' 195. ראו גם: רינגלבלום, 'יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 424, 437; גוסטבה יארצקי, 'השלב הסופי של היישוב מחדש הוא מוות', איו"ש M10AR2/197; לוי, מפנקסו של המורה מיהודיה, 14 באוקטובר 1942, 4 בינואר 1943.
48. אופוצ'ינסקי, 'תולדות גטו ורשה' (לעיל הערה 9), 22 באוקטובר 1942.

אם ייתפסו; אחרים הצטיידו ברעל.⁴⁹ את התחושה ששררה בגטו בימים ההם ביטא לוינ במילים האלה: 'אין איש יודע מה ילד יום וכולנו חיים באימה ופחד בלתי פוסקים'.⁵⁰

הגטו כמחנה עבודה – 'אשרי, מספר אני'⁵¹

גטו ורשה במתכונתו הקודמת חדל בעצם מלהתקיים, ובפועל היה הגטו למחנה עבודה. בעלי המספרים נדרשו לעבוד את המספר על בגדיהם כל שעות היום, ונאלצו לעבוד שבעה ימים בשבוע; בשבתות הופסקה העבודה בשעה 16:00 ובימי ראשון בשעה 14:00.⁵² למותר לציין שגם במקרה של מחלה נאסר על העובדים להיעדר ממקום עבודתם.⁵³ אף במהלך העבודה לא היו היהודים חסינים מפני התעללות הגרמנים. הגרמנים נהגו להיכנס לקבוצות העבודה בתוך הגטו ומחוצה לו, להתעלל בעובדים ולהוציא אנשים נבחרים להורג.⁵⁴ כ־26,000-28,000 יהודים עבדו בשופים ברחבי הגטו, כ־3250 הועסקו על-ידי היודנרט ומוסדותיו, ושאר בעלי המספרים הועסקו בפלצובקות.⁵⁵ לפיכך היתה העבודה למרכיב חשוב ביותר בחיי הגטו, והיא אף הגדירה במידה מסוימת את מעמדו של הפרט בתוך החברה. אחת מקבוצות העבודה שזכתה למעמד משל עצמה היתה ה'ורטרפסונג' (Werterfassung) – קבוצת עבודה שעסקה באיסוף, ריכוז ומיון רכוש היהודים שגורשו. בין היהודים שעבדו בשופים, בפלצובקות, במוסדות הגטו ובוורטרפסונג, היו עובדי השופים במצב קשה במיוחד. בעוד אנשי הפלצובקות היו במגע עם הצד הארי ויכלו להבריח לגטו מוצרי מזון, ובעוד עובדי הוורטרפסונג הועסקו בקרבת ציוד רב ערך,

49. הלינה בירנבאום, החיים כתקוה, תל-אביב 1989, עמ' 49; שרשבסקה, הפרק האחרון, עמ' 169; אופוצ'ינסקי, 'תולדות גטו ורשה' (לעיל הערה 9), 12-13 באוקטובר 1942; לוינ-שיין, בגטו ורשה, עמ' 83.

50. לוינ, מפנקסו של המורה מיהודיה, 5 באוקטובר 1942.

51. זוהי פרפרזה של יהושע פרלה, סופר היידיש הנודע, ביצירתו שכתב בגטו ורשה לאחר הגירוש הגדול, על דברי מוטיל בן פייסי החזן 'אשרי יתום אני', בספרו של שלום עליכם. יהושע פרלה, 4580 איו"ש M10AR2/245.

52. לוינ, מפנקסו של המורה מיהודיה, 30 באוקטובר 1942; 'חיסול ורשה היהודית' (לעיל הערה 9); פרלה, 4580 (לעיל הערה 51); לוינ-שיין, בגטו ורשה, עמ' 63.

53. רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 412.

54. כך למשל במסמך שכתב נח בלושטיין, בעודו מסתתר בצד הארי, בינואר 1944. הוא שרטט את דמותם של המנהלים הגרמנים של הוורטרפסונג ותיאר כיצד התעללו בעובדים באופן סדיסטי ורצחו עשרות בני-אדם בתאוות רצח גרדא. זכרונותיו של נח בלושטיין, אבלה"ג, אוספים 6133. ראו גם: עדותו של מאריה מייסנר, איו"ש M49E/5083; 'חיסול ורשה היהודית' (לעיל הערה 9); גורני, יומן, חלק ב, 20 בנובמבר 1942, איו"ש M10AR2/287.

55. 'שופים: רשימת חברות גרמניות בשטח הגטו', איו"ש M10AR2/246; 'חיסול ורשה היהודית' (לעיל הערה 9).

'ספינה ללא הגה המפליגה לקראת הבלתי נודע'

שהיה אפשר לנסות למכור – כל חייהם של אנשי השופים הוגבלו לשטח המפעל, לבלוק המגורים:

אתמול הוצא איסור מוחלט עלינו להתהלך יחידים ברחוב מבלי שים לב לשעה, זאת אומרת גם בשעות שלפני העבודה ואחריה, וגם למקום [פלבוקה], זאת אומרת אפילו בגטו הקטן והמצומצם אסור ליהודי להתהלך יחידי. יוצא שאנו סגורים כל היום בשופ אליו אנו באים בחבורה – בסך – וממנו אנו חוזרים לפנות ערב לבלוק גם כן בסך. זו הליכתנו במשך כל היום ותו לא. הרחובות האחרים של הגטו הינם ריקים ושוממים באופן מוחלט כל היום וכל הלילה. [...] החיים הנם בכל אופן קשים עד להיחנק עד ליציאת נשמה.⁵⁶

עובדי השופים לא קיבלו תשלום על עבודתם ולכאורה היו אמורים להתקיים מכרטיסי מזון שחולקו לעובדים. ברם, האוכל שחולק בשופים לא היה מספיק והפועלים החלו לרעוב ללחם.⁵⁷ יתרה מזו, בתוך שבועות מספר החלו בעלי המפעלים לדרוש מפועליהם – משוללי המשכורת – לשלם בעבור הארוחה הדלה שסופקה להם, וכן שכר דירה. עשרות נפטרו בשופים עקב התזונה הדלה ותנאי התברואה הקשים.⁵⁸ יתר-על-כן, אף-על-פי שעם סיום הגירוש הובטח לכאורה קיומם של היהודים בעלי המספרים ששועבדו בשופים, המשיך חוסר הביטחון לשרור במקומות רבים. למשל, כמה מפעלים זכו באישור זמני, שתוקפו היה רק עד אמצע דצמבר 1942, ועובדיהם נעו בין ייאוש לתקווה להארכתו:

מצב הרוח של העובדים היה מדוכא עד למאוד. האנשים התהלכו כצללים. שאלו אלה את אלה: מה יהיה גורלנו עם סגירת הפירמה או אם חלק מאנשינו יפוטרו? האם יתנו לנו לגור בבלוק או יבואו ויקחו אותנו לאומשלג[פלץ]? ומה בכלל נעשה אז? איזה משען נמצא בתנאים דהאידינא [הללו] בכדי להישאר בחיים?⁵⁹

בכמה שופים אספו הפועלים סכום כסף גדול והמנהלים היהודים העבירוהו לגרמנים, וכך זכו להפוגה זמנית: 'בכל אופן ניצלנו לפי שעה ורבה השמחה (משטיינס געזאגט) [אוי לאותה שמחה] במעוננו הדל והחרב'.⁶⁰ וכאן חשוב לציין, שכאובה במיוחד היתה

56. לויין, מפנקסו של המורה מיהודיה, 14 באוקטובר 1942. ראו גם: רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 412.
57. לויין, מפנקסו של המורה מיהודיה, 1 באוקטובר 1942; פרלה, 4580, איו"ש M10AR2/245; גורני, יומן, חלק א, 4 בנובמבר 1942, איו"ש M10AR2/237.
58. לויין, מפנקסו של המורה מיהודיה, 23 באוקטובר 1942; אוברמסקי, יומן וזיכרונות (לעיל הערה 15); רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 413-414.
59. לויין, מפנקסו של המורה מיהודיה, 20 באוקטובר 1942. ראו גם: אופוצ'ינסקי, 'תולדות גטו ורשה' (לעיל הערה 9), 6-7 באוקטובר 1942, 17 באוקטובר 1942, 13 בדצמבר 1942.
60. לויין, מפנקסו של המורה מיהודיה, 20 באוקטובר 1942.

התנהגותם של מנהלי השופ היהודים, שאותם כינה רינגלבלום 'ערפדים של השופים'.⁶¹ רבים מהם שוחדו בימי הגירוש בסכומי כסף גדולים כדי שיקבלו את הפועלים – ולו את המיומנים שבהם – למפעל, ונראה שעם סיום האקציות, תאבונם לממון לא פסק. מבחינתם של הפועלים, אי-תשלום משכורות, דרישות התשלום בעבור המזון, שכר הדירה ותשלומי השוחד לגרמנים שעליהם הכריזו מנהלי השופ השכם והערב היו 'דרך גאונית לסחוט מהפועלים את שארית רכושם. [...] הנידונים שילמו את פרוטתם האחרונה, כשהם משלים את עצמם שכך הם קונים לעצמם את זכות החיים'.⁶² מנהלי השופים דאגו למזון משופר לעצמם על חשבון הקצבות הפועלים, מה שהגביר את השנאה כלפיהם:

אתמול לפני הצהריים הציק לי הרעב בכל עירומי ונבלותי. לא היה לחם לאכול. מילאתי את קיבתי בירקות והרעב לא חדל. שני ימים רצופים לא היה לחם בשופ. על ידי ישבה משפחת ל., בעלי השופ, ואכלו לחם לבן עם חמאה, ביצים ועוד. זאת היתה הרגשה קשה מאוד, דווקא [משום] שאני אוהד את האודון ל. קשה לאדם רעב להימצא בקרבתו של אדם אוכל לתאבוננו.⁶³

הטענות כלפי מנהלי השופים גברו במהלך 10-11 בנובמבר, כאשר התקיימה בגטו אקציית גירוש קטנה יחסית, ובמהלכה נכנסו הגרמנים לתוך שופים וגירשו מאות פועלים שהצליחו לתפוס.⁶⁴ נסיגנות ההסתתרות של עובדי השופים גרמו לגרמנים לדרוש ממנהלי המפעל היהודים לבחור את מי שיגורשו. וכך מתארת אוגניה לויין-שיין את שהתחולל בשופ של שולץ:

בהרף הזמן העומד לרשותו [אולק] אינו מהרהר באלה, שדינם ייחרץ במשיכת קולמוס אחת. מחשבתו נתונה לאלה שהוא חפץ בהצלחתם, בקרובים לו ביותר, בכני משפחתו, בידידים העלולים לקפח את חייהם אם הגרמני יעשה בעצמו את המחקיות. [...] רק עשרים איש וכה קשה. איימן, הנקייה והמסודרת, היא הראשונה שנופלת קרבן. קשישה גלמודה. לאחר מכן תורה של לאה רייס. אולק אינו מכיר אותה. היא עבורו שם ולא אדם חי. לאחר מכן רבוב, והסיבה: היא שבורה נפשית, פועלת גרועה, מה גם שהיא עיריית. הבאה בתור – ז'נרובסקה. לאחר שלקחו ממנה את בנה, שקועה בייאוש; ייתכן שעבורה החיים קשים יותר מהמוות.⁶⁵

61. רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 406, 410-411.

62. יוזף פלס, 'זיכרונות בני הזמן', אבלה"ג, אוספים 6040; אלמוני, קטעי יומן, אי"ש M10AR2/284; 'חיסול ורשה היהודית' (לעיל הערה 9); אופצ'ינסקי, 'תולדות גטו ורשה' (לעיל הערה 9), 26 באוקטובר 1942.

63. לויין, מפנקסו של המורה מיהודיה, 27 בספטמבר 1942. ראו גם: רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 412.

64. לויין, מפנקסו של המורה מיהודיה, 10, 11 בנובמבר 1942; עדותו של שמואל אלפר, אי"ש M49E/2277.

65. לויין-שיין, בגטו ורשה, עמ' 68.

‘ספינה ללא הגה המפליגה לקראת הבלתי נודע’

יש להדגיש כי אלו שנבחרו לגירוש ולא בכדי היו החלשים בשופ, ועיקרם היו נשים. ואכן נשים וזקנים בגטו היו קורבנות מועדפים לא רק אצל הגרמנים.⁶⁶ לעומת זאת, על הילדים המעטים שנותרו בגטו ניסו לגונן, אם כי העדויות מלמדות שהאימה חדרה אפילו למשחקיהם.⁶⁷

למרות היחסים הטעונים בין העובדים למנהלי השופים, נראה שבכמה מקומות נעשו נסיונות הידברות. העובדים שאפו להיטיב את תנאי עבודתם בעוד המנהלים החלו לנסות ולהבהיר שאחריותם לתנאים השוררים בשופים וגם לטרגדיות האנושיות שהתרחשו בהם היא מצומצמת ביותר.⁶⁸

המציאות הנפשית והחומרית של פועלי השופים הביאה בסופו של דבר לידי הקטנה ניכרת בתפוקה בחודשים שלאחר הגירוש. על-פי דיווח גרמני מאמצע אוקטובר 1942, היצוא מהגטו, שעמד ביולי 1942 על 15 מיליון זלוטי, צנח בספטמבר ל-1.1 בלבד, והשפעותיו הכלכליות ההרסניות של הגירוש ניכרו גם בצד הארי.⁶⁹ בצד הרוחות הגרמניים, גם ניצולים יהודים מעידים שהיתה בשופים אבטלה רבה, ושהפועלים עבדו רק כשבאו המשמרות הגרמניים. במרבית הזמן עסקו היהודים באיסוף חפצים, במסחר במוצרים ובניסיון להתעדכן בידיעות על המתרחש סביבם.⁷⁰

קבוצת הוורטרפסונג שמיינה את חפצי המגורשים מנתה בראשיתה מאות בודדות של יהודים, אולם בתוך זמן קצר התרחבו פעולותיה באופן ניכר ואלפי יהודים גויסו אליה, ובהם גם 200 שוטרים.⁷¹ מרבית הפועלים החדשים היו מקרב ה'פראים' חסרי המספרים, שהובטח להם שיזכו לאישור רשמי להישאר בגטו ויקבלו הקצבת מזון.⁷² אחרים באו מקרב

66. שם, עמ' 70-71; יומנו של בן-שם (לעיל הערה 5), 22 בדצמבר 1942; לוי, מפנקסו של המורה מיהודיה, 25 בספטמבר 1942; שרשבסקה, הפרק האחרון, עמ' 194-195.
67. תופעות חברתיות בגטו ורשה בנובמבר 1942, איו"ש M10AR2/286; גורני, יומן, חלק ב, 12 בנובמבר 1942, איו"ש M10AR2/287; pp. 90-91; Donat, *The Holocaust Kingdom*.
68. רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 414. ראו גם: יומנו של בן-שם (לעיל הערה 5), 11 בנובמבר 1942, 21 בדצמבר 1942. לדין ודברים טעון בין העובדים והמפקח ראו: גורני, יומן, חלק א, 10 בנובמבר 1942, איו"ש M10AR2/237.
69. דוח של ד"ר פישר, מושל מחוז ורשה, מצוטט אצל גוטמן, יהודי ורשה 1939-1943, עמ' 290.
70. עדותו של מוטיל בינם, אמי"ה 302.206; רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 406, 411-410; לוי, מפנקסו של המורה מיהודיה, 30 באוקטובר 1942.
71. לדברי רינגלבלום (יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 404) מנו עובדי הוורטרפסונג 3000-8000 נפש. ראו גם: תופעות חברתיות בגטו ורשה בנובמבר 1942, איו"ש M10AR2/286.
72. מודעות וכרזות של מחלקת העבודה ביודרט, איו"ש M10AR2/261; גורני, יומן, חלק ב, 21 בנובמבר 1942, איו"ש M10AR2/287.

אסירי האומשלגפלץ, שחוסל בסוף אוקטובר 1942 ונהפך ל'נקודת איסוף' (Sammelstelle) לאסירים בדרום למחנות עבודה בסביבת לובלין.⁷³ ואכן עובדי הוורטרפסונג זכו לתנאים משופרים – שלא כמו עובדי השופים הם קיבלו שכר על עבודתם, זכו למגורים מסודרים ולארוחות (דלות) ממטבחי היודנרט, ואף היתה להם נגישות לחפצים שהיה אפשר למכור.⁷⁴ יתרה מזו, שלא כמקומות עבודה אחרים, רבים בגטו האמינו שגם אם הגטו יחוסל, הוורטרפסונג ימשיך להתקיים, ועל כן הוא נחשב למקום עבודה בטוח במיוחד.⁷⁵ נראה כי התנאים המשופרים והעבודה עצמה עוררו בקרב פועלי השופים רתיעה מעובדי הוורטרפסונג, והיו שראו בהם אנשים נטולי רגש הפורצים לדירות שמוטלות בהן גופות ושוודרים אותן.⁷⁶ כאשר פורסמה הקריאה להתייצבות לעבודה בוורטרפסונג כתב לויין שהוא מסופק אם יימצאו בגטו מאות אנשים שיהיו מוכנים ללכת לעבודה 'אולי לא קשה אך מעליבה ומצערת'.⁷⁷ ימים ספורים לאחר מכן כתב לויין שאורה, בתו בת ה-15, התייצבה לעבודה זו והיצר על הילדים המגויסים לפעולות האלה.⁷⁸ קבוצת עבודה שזכתה ליחס עויין בהרבה היתה זו ששירתה את מוסדות השלטון היהודי שנותרו על כנם בגטו שלאחר הגירוש, ובראשם עובדי היודנרט ואנשי המשטרה היהודית. הגירוש הגדול ריסק את מעמד מועצת היהודים, ונראה שהיא לא חזרה לכוחה הקודם.⁷⁹ עם זאת, דווקא המשטרה היהודית, שהמשיכה למלא תפקידי שיטור גם בגטו המוקטן, שמרה על כוחה, על אף הקטנת מספר חבריה.⁸⁰ הרתיעה מכוחות המשטרה שבימי הגטו נבעה בעיקר מהסתאבות כוחותיה ומהשחיתות הרבה שפשטה בה, נהפכה לאחר הגירוש לשנאה יוקדת לשוטרים היהודים: 'על כל צעד ושעל מזכירים למשטרה היהודית את חלקה בגירוש, רודפים את אנשיה בכל דרך אפשרית'.⁸¹ בכמה מקרים הוכו שוטרים בידי יהודים

73. לויין, מפנקסו של המורה מיהודיה, 22 בנובמבר 1942; גורני, יומן, חלק ב, 18 בנובמבר 1942, איו"ש M10AR2/287; 'חיסול ורשה היהודית' (לעיל הערה 9); תופעות חברתיות בגטו ורשה בנובמבר 1942, איו"ש M10AR2/286.
74. רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 413-414; תופעות חברתיות בגטו ורשה בנובמבר 1942, איו"ש M10AR2/286; יומנו של בן-שם (לעיל הערה 5), 16 בינואר 1943. ראו גם: קרמיש, עיתונות המחתרת היהודית בווארשה, עמ' 562.
75. לויין-שיין, בגטו ורשה, עמ' 84-85.
76. עדותה של אוגניה טרוסקייר, איו"ש M49E/474.
77. לויין, מפנקסו של המורה מיהודיה, 6 בנובמבר 1942.
78. שם, 10 בנובמבר 1942.
79. שם, 4 בנובמבר 1942; 'כתביו של שוטר יהודי' (לעיל הערה 5); יומנו של בן-שם (לעיל הערה 5), 20 בנובמבר 1942.
80. גוטמן, יהודי ורשה 1939-1943, עמ' 291-292; 'חיסול ורשה היהודית' (לעיל הערה 9); תופעות חברתיות בגטו ורשה בנובמבר 1942, איו"ש M10AR2/286; 'כתביו של שוטר יהודי' (לעיל הערה 5).
81. רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 430-431; אלמוני, קטעי יומן, איו"ש M10AR2/284, עמ' 6-7; גורני, 'אני מאשים', יומן, חלק א, איו"ש M10AR2/237.

'ספינה ללא הגה המפליגה לקראת הבלתי נודע'

שזעמו על תפקידם בימי הגירוש; באחד השופים שהתגייס בו ועד סיוע לתמוך בחולים, ובהם גם שוטר לשעבר, התנגדו הפועלים שאותו אדם יזכה מהם לתמיכה.⁸² עובדי הפלצובקות נחשבו בעיני יהודי הגטו לבני מזל במיוחד. עבודתם לא נתפסה בזויה כמו זו של הוורטרפסונג או של אנשי היודנרט והמשטרה היהודית, ולא זו בלבד אלא שהיא אף הבטיחה להם פרנסה מכובדת. היתרון הגדול של עבודה בפלצובקות שמחוץ לגטו היה האפשרות להבריח מזון על אף חיפושים שעשו המשמרות הגרמניים, שהרי 'לא השכר עיקר אלא אפשרויות המכירה'.⁸³ ואכן המתעשרים החדשים הכולטים בעת ההיא היו המבריחים, רובם עובדי פלצובקות שנהגו בדרכם חזרה לגטו להבריח מוצרי מזון, ואלה נמכרו בערבים בחצרות הבתים. הברחה רחבת היקף התנהלה דרך בית-ההקברות ועל-ידי מנקי האשפה בגטו; תוך כדי פינוי האשפה לצד הארי, הבריחו המנקים כמויות גדולות של מזון, ואחר-כך אף בני-אדם.⁸⁴ עם התגברות הסכנה בתוך הגטו השתנה אופי ההברחות. לקראת סוף שנת 1942, משרבו השמועות בגטו בדבר חידוש פעולות הגירוש, החלו יהודים אמידים לחפש מוצא לצד הארי. מקצת המבריחים החלו אז להתמחות בהעברת בני-אדם אל מעבר לחומות, מקצוע מסוכן אך שכרו היה בצדו.⁸⁵

בחודשים האחרונים של שנת 1942 בוטל רשמית השימוש בכסף בגטו – העובדים לא קיבלו שכר וההקצבות ניתנו על-פי תלושים. ואולם הכסף הוסיף למלא תפקיד חשוב במסחר בגטו ובכלכלתו הלא-חוקית.⁸⁶ כאמור, עובדי השופים, שהיו מרבית אוכלוסיית הגטו, קיבלו במקום עבודתם (אם בכלל) מזון דל ולא מספיק כלל, וכשליש מתושבי הגטו היו 'פראים' שלא קיבלו שום הקצבת מזון. משום כך עמדו רוב יהודי גטו ורשה על סף מוות ברעב. הדרך היחידה לשבור שבר היתה לסחור בחפצים שמצאו בכתייהם החדשים או במקומות עבודתם, ולקנות את המזון שהוברח דרך הפלצובקות.⁸⁷ במהרה הוצף השוק בחפצים רבים, וחלקם נהפכו לחסרי תועלת של ממש בתוך הגטו ומחוצה לו. למשל, מחירי הביגוד ובייחוד מחירי הלבנים ירדו ירידה ניכרת, כלי מיטה נחשבו חסרי ערך, וכלי מטבח ורהיטים נותרו בלא דורש. חליפות גברים ונשים במצב טוב הומרו בצד הארי במזון, בראש ובראשונה לחם או שומן.⁸⁸

82. רינגלבלום, 'יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 430-431, 432; יומנו של בן-שם (לעיל הערה 5), 10 בנובמבר 1942.
83. רינגלבלום, 'יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 417, ועמ' 413; גורני, 'יומן, חלק א', 8 בנובמבר 1942, איו"ש M10AR2/237; הנ"ל, 'יומן, חלק ב', 10 בנובמבר 1942, איו"ש M10AR2/287; גוטמן, מרד הנצורים, עמ' 273.
84. עדותו של מוטיל בינם, אמ"ה 302.206; שרשבסקה, הפרק האחרון, עמ' 191, 210; רינגלבלום, 'יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 422.
85. עדותו של מוטיל בינם, אמ"ה 302.206.
86. גוטמן, 'יהודי ורשה 1939-1943, עמ' 291; 'כתביו של שוטר יהודי' (לעיל הערה 5).
87. 'חיסול ורשה היהודית' (לעיל הערה 9); לוי, מפנקסו של המורה מיהודיה, 27 בנובמבר 1942.
88. רינגלבלום, 'יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 422; עדותו של מוטיל בינם, אמ"ה 302.206.

הקבוצה הירודה ביותר בתוך המרקם הכלכלי-החברתי של הגטו היתה של ה'פראים', שהצליחו להתחמק מהגירוש הגדול בעזרת בני משפחה בעלי מספרים או בזכות תושייתם. יהודים אלו היו במצב פגיע במיוחד – הם לא היו זכאים לשום הקצבת מזון או למקום מגורים, ומי שנתפסו בידי הגרמנים נורו במקום או נשלחו לאומשלגפלץ. ניתוק חלקי הגטו זה מזה ורחובותיו השוממים בשעות היום היו להם סכנה קיומית ממשית, ומרביתם התרכזו בגטו המרכזי.⁸⁹ רק בראשית נובמבר 1942 נפתח ל'פראים' פתח כלשהו בשעה שהובטח למתייצבים לוורטרפסונג שיהפכו להיות תושבים רשמיים בגטו. שבועיים אחר-כך, באמצע נובמבר, פרסמו הגרמנים שמהחודש הבא כל תושבי הגטו, ובהם גם חסרי המספרים, יקבלו הקצבת מזון – אם כי מי שאינם עובדים יקבלו מנות קטנות יותר. הואיל וידיעות אלו פורסמו יחד עם הפרסום הגרמני כי יהודים שברחו לצד הארי רשאים עד ראשית דצמבר לחזור לגטו בלי עונש, ראו בכך יהודי הגטו ניסיון נוסף לרכוש את כל היהודים תחת פיקוח גרמני בתוך החומות, והיו 'פראים' שהעדיפו להישאר במצבם.⁹⁰ כדי להתפרנס על אף היותם בגטו בלא אישור, הועסקו מקצת ה'פראים' בחשאי בידי בעלי המספרים וקיבלו תמורת עבודתם מקום שינה ומעט מזון. אחרים נדרו בחורבות.⁹¹ גם הקהילה היהודית התקשתה לסייע להם, ונראה כי העזרה ההדדית שהחלה להתפתח בתקופה זו בגטו הוגבלה לבעלי המספרים, בעוד ה'פראים' נעזבו לנפשם.⁹² קבוצה אחרת שמעמדה היה ירוד במיוחד ונהפכה בפועל לחלק מה'פראים' היתה של יהודים שהועברו לגטו ורשה לקראת סוף שנת 1942. מצבם הגופני והנפשי ומעמדם החברתי היו קשים במיוחד, ורבים מהם קיבצו נדבות בקרב תושבי הגטו הוותיקים.⁹³ עם זאת, בעקבות ריכוזם של יהודים שלא מוורשה בתוך הגטו בשנים הראשונות לקיומו, הגירוש הגדול של מרבית תושבי הגטו לטרבלינקה והכנסתם של פליטים ממחנות עבודה לתוך הגטו לאחר סיום הגירוש, תחושתם של יהודי ורשה היתה שמספרם הם, תושבי ה'אמיתיים' של ורשה, הלך והצטמצם:

כשמסתכלים בפני העוברים ושבים בגטו הוורשאי רואים שרובם המכריע לא בני ורשה הם [...] מהיהדות הוורשאית הבעלבתית והנאורה נשאר רק 'אודים עשנים' אחרים. מעמד המורים, למשל, נשמד כמעט עד היסוד. [...] מצב כזה אפשר לקבוע בכל המעמדות של היהדות הוורשאית היסודית.⁹⁴

89. רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 425; 'חיסול ורשה היהודית' (לעיל הערה 9); גורני, יומן, חלק א, 4 בנובמבר 1942, איו"ש M10AR2/237; הנ"ל, יומן, חלק ב, 11 בנובמבר 1942, איו"ש M10AR2/287; גוטמן, מרד הנצורים, עמ' 262.
90. לויץ, מפנקסו של המורה מיהודיה, 15 בנובמבר 1942; לויץ-שיין, בגטו ורשה, עמ' 61.
91. עדותה של אלברג, איו"ש M49E/1015.
92. רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 404.
93. לויץ, מפנקסו של המורה מיהודיה, 6, 11 בדצמבר 1942; לויץ-שיין, בגטו ורשה, עמ' 61. השו דברים אלו על מצבם הירוד של פועלי החווה החקלאית שהובאו לגטו כפי שתוארו אצל קרמיש, עיתונות המחותרת היהודית בווארשה, עמ' 559.
94. לויץ, מפנקסו של המורה מיהודיה, עמ' 164.

‘ספינה ללא הגה המפליגה לקראת הבלתי נודע’

להשתייכות המקצועית (או הבלתי־מקצועית) היתה השפעה אדירה על מצב היהודים בוורשה שלאחר הגירוש. יתרה מזו, מקום העבודה של הפרט היהודי במה שנותר מגטו ורשה הכתיב לא רק את מצבו החומרי, אלא גם את קשריו החברתיים ואת מצבו הנפשי. ואולם בצד העבודה ומקומה המרכזי בחיי היהודים בתקופה זו, צמחו בקרב היהודים מעגלים חברתיים חדשים ומחודשים.

החברה היהודית בגטו ורשה לאחר הגירוש: אופי החיים על־פי הר הגעש⁹⁵

ימי הגירוש ומציאות החיים הקשה ששררה עם סיומם יצרו בגטו תופעות שנעדרו בעבר מהרחוב היהודי. שְׁכֵרוֹת, מתירנות מינית וגנבות היו לשגרה, ובקרב רבים רווחה התחושה של ‘אכול ושתה כי מחר נמות’.

בצד החנויות שהוקמו בשופים ושירתו את תושבי הגטו הרשמיים וה‘פראים’ כאחד, הוקמו מסעדות, והוגשו בהן ארוחות משובחות שכללו בשר אווז, שוקולד ושאר מותרות. בעלי הרכוש – רובם מקרב מנהלי השופים או אנשי המוסדות היהודיים – בילו את זמנם במשחקי קלפים, הימורים והילולות. הטיפה המרה היתה למוצר מבוקש בגטו ורבים הטביעו את יגונם בכוס.⁹⁶ בגטו ורשה שלאחר הגירוש סערו היצרים המיניים, ואת שרידי הקהילה היהודית תקפה תאוות בשרים. אלמנים ואלמנות, צעירים ומבוגרים, התנהגו במתירנות מינית שבעבר לא היתה אצלם: ‘תערוכת צער איובי עם שבירת כלים וקללת אלוהים’.⁹⁷

לדברי פרץ אופוצ’ינסקי, שייחד לתופעה זו רשימה שלמה תחת הכותרת ‘יצר הרע’, היו סיבות אחדות להתפרצות היצרים המיניים. ראשית, טרם הגירוש דיכא מצבם הגופני הירוד של הגברים ושל הנשים בגטו כל דחף מיני, והשיפור התזונתי הזמני אצל מקצת

95. כותרת משנה זו מתייחסת לקטע הבא ביומנו של בן־שם, 14 בינואר 1943: ‘הננו עומדים על וולקן. כולם יודעים שההר שהננו עומדים עליו וולקן הנהו. עוד לפני רגעים מספר ירק בלהבת אש שלו ואנו מנוס אין לנו. ויש כאלה המאמינים שפתאום והנה ההר געש הזה נחלף מת, נכבה ושוב אינו מסוכן יותר. אשריהם טוב להם, שכח להם לרתום את הזיכרון, השכל, העיניים, [...] לעגלת השכחה והאשליה ולומר עבר, עבר ואינו עוד. [...] לא עבר, לא עובר ולא יעבור חרון אף הבסטיה [החיה הרעה] שקיבלה רשות מאת האינסטינקט שלה [...] לרמוס ולטרוף כאוות נפשה’.

96. עדותו של מוטיל בינס, אמי”ה 302.206; רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ’ 414; לויין־שיין, בגטו ורשה, עמ’ 65; Donat, *The Holocaust Kingdom*, p. 84; יומנו של בן־שם (לעיל הערה 5), 11 בדצמבר 1942; גוטמן, מרד הנצורים, עמ’ 263; גניה סילקס, ‘בגטו ורשה בימי אפריל 1943’, ידיעות בית לוחמי הגטאות ע”ש יצחק קצנלסון למורשת שואה והמרד, מס’ 9-10, 3-2 (ניסן תשט”ו), עמ’ 11-12.

97. גוטמן, מרד הנצורים, עמ’ 263; אופוצ’ינסקי, ‘תולדות גטו ורשה’ (לעיל הערה 9), 10 בדצמבר 1942; לויין־שיין, בגטו ורשה, עמ’ 64-65; Donat, *The Holocaust Kingdom*, p. 84.

התושבים, שחל עקב הגירוש, הביא לידי חידוש היצרים האנושיים האלה. יתר על כן, בני-אדם רוצים להטביע את הזעם על הדם השפוך, על הרצח-הגהנום, ואנשים שותים בתשוקה מכוס החיים המרה' בבחינת 'אכול ושתה כי מחר נמות', ומקווים כי בעזרת תאוות הבשרים ישכחו את אובדנם. לדברי אופוצ'נסקי, התשוקה למין גרמה את תחיית תופעת הזנות, שנעדרה מרחובות הגטו עד אז, ובבית-החולים בגטו אף נרשמו כמה מקרים של מחלות מין.⁹⁸

שבר מוסרי נוסף שהצרו עליו מקצת היהודים היה אובדן כל יחס לרכוש פרטי והיותן של גנבות ופריצות למציאות נפוצה. את הסיבה לכך, טען אברהם לוי, יש לתלות בחיפוש המתמיד בבתים הנטושים אחר חפצי ערך ופרטי ביגוד, שהיה אפשר למכור: 'כמעט כל יהודי חי מזה שהוא מוכר את כל מה שיש לו עוד משלו ולא משלו – רגש השייכות, הרכוש, שלי-שלך נטשטש לגמרי. אדם מישראל שלא היה שולח את ידו ברכוש זר – אינו חושש היום לטמון בחיקו את כל מה שיזדמן לעיניו'.⁹⁹

צמיחת הלכידות החברתית, הבשלת תאוות הנקם וראשית ביסוס מקומן של המחטרות – 'החיוניות של המדוכאים'¹⁰⁰

יודגש כי תופעות ההתפוררות לא נעדרו גם אצל חברי המחותרת. התערעורת המוסר ושינוי הנורמות החברתיות בגטו חדרו לקבוצות הצעירות, שהתקשו לחזור עם תום הגירוש למשמעת תנועתית. החלו תופעות, גם בקרב הבוגרים יותר, שלא היו בעבר ושהיו מנוגדות במובהק לאידאולוגיה שלהם: מהם שהחלו לעשן, אחרים שתו שתייה חריפה, היו מי שסיגלו לעצמם לשון דיבור מלאה גידופים וגסויות, בעוד אחרים נטלו חלק בנשפים ואף ארגנו כמה בגטו החרב.¹⁰¹

מי שהצליח לאחד מחדש את שורות המחותרת המרוסקת היה מרדכי אנילביץ', ששהה בקיץ 1942 בזגלמביה בשליחות מפלגתית וחזר לגטו עם תום הגירוש, שם מצא תנועה מוכה וחבולה. מנהיגי הארגון – שמואל ברסלב ויוסף קפלן – נרצחו, חברים רבים אבדו, וברוטליות הגירוש הגדול השאירה את חותמה על הנפשות הצעירות. אך נדמה שהקשה מכול היה הקושי של התנועות הוותיקות ושל המחותרת הצעירה להגן על אנשיהן

98. אופוצ'נסקי, 'תולדות גטו ורשה' (לעיל הערה 9), 10 בדצמבר 1942.

99. לוי, מפנקסו של המורה מיהודיה, עמ' 164; לוי-שיין, בגטו ורשה, עמ' 63; יומנו של בן-ששון (לעיל הערה 5), 29 בנובמבר 1942.

100. לוי-שיין, בגטו ורשה, עמ' 61.

101. גוטמן, מרד הנצורים, עמ' 272-273. למשל, חברי השומר-הצעיר היו מחויבים לעשרת הדיברות של השומר, והדיבר העשירי (על-פי הגרסה משנת 1928) היתה: 'השומר הוא טהור במחשבותיו, דבריו ומעשיו; אינו מעשן, אינו שותה כהל ושומר על הטהור המיני'.

'ספינה ללא הגה המפליגה לקראת הבלתי נודע'

ולהמשיך ולהתקיים כהנהגה גם בימי הגירוש. התחושה הכוללת בקרב רבים היתה אכזבה בוערת – אכזבה מההנהגה, אכזבה מהציבור ובראש ובראשונה אכזבה מעצמם.¹⁰² תחושות אלו הן שעמדו בבסיס מעשי ההתפרקות וההתפרעות – הכה מוכנים מחד גיסא, אך מסוכנים כל-כך לתנועה מאידך גיסא – כך חשב אנילביץ'. משום כך, לאחר נשף קולני במיוחד שארגנו צעירי התנועה, הודיע להם אנילביץ' שאין הם חלק ממנה. לאחר זמן הוא ניהל דין ודברים נוקב וכואב עם צעירים אלו ורובם חזרו והשתלבו בפעילות המחתרת ואף מילאו בה תפקידים חשובים. ואולם הוקעתם הפומבית ופסילת ההתנהגות שפשטה בקרב חברי תנועות הנוער היתה הסימן הראשון להתארגנות המחודשת של ארגון המחתרת, ולמקום המרכזי של מרכזי אנילביץ' בקרב חבריו.¹⁰³ בחודשים הללו עשתה המחתרת הרבה יותר מגיבוש השורות הראשוני והחלה להיות קול חשוב בתוך המרחב הציבורי בגטו.¹⁰⁴ למשל, עיתונות המחתרת, שעסקה בעבר בלא מעט דיונים רעיוניים פנימיים, חזרה והדגישה כי יהודי ורשה (ויהודים מערים וארצות אחרות) נרצחים בטרכלינקה ובאתרי מוות אחרים;¹⁰⁵ וכאשר גורשו מאות יהודים ללובלין באקציית נובמבר, פרסמו חברי המחתרת כרוזים ובהם קראו ליהודים שלא לבטוח בגרמנים ואף הוקיעו את הנהלות השופים שלקחו חלק בגירוש.¹⁰⁶ אין לדעת עד כמה הגיעו פרסומי המחתרת לציבור הרחב שלא נמנה עם מעגלי המחתרת, ועד כמה ראה בהם הציבור היהודי כבר בתקופה ההיא מקור נאמן ומהימן. על כל פנים יש עדויות על כרוזים אלו גם מפי אנשים שלא היו חברי התנועה, ומקצתם אף מעידים שהם שגרמו להם להאמין בנורא מכול.¹⁰⁷ ועם זאת יודגש, שאין לראות בהתבססותה של המחתרת בתור גוף מוכר ואף מוביל בקרב יהודי הגטו תהליך פשוט וקל. לפני הרציחות ההמוניות של יהודי פולין התרכזו תנועות הנוער בפעילות חינוכית

102. שם, עמ' 272.

103. שם, עמ' 272-273.

104. על גיבוש התשתית הארגונית של המחתרות בתקופה זו נכתבו מחקרים רבים, והחשוב שבהם: גוטמן, יהודי ורשה 1939-1943, עמ' 302-325. במסגרת זו מפורטות הקבוצות שהוקמו ופעלו הן במסגרת 'הארגון היהודי הלוחם' (אי"ל) והן במסגרת 'הארגון הצבאי היהודי' (אצ"י), ואין כאן המקום להרחיב על כך. בדיון הנוכחי רצוני לבחון בעיקר את מקום המחתרת בתוך הציבוריות היהודית – נושא שנעדר עד כה מספרות המחקר.

105. דוגמאות נבחרות מעיתונות המחתרת ראו אצל קרמיש, עיתונות המחתרת היהודית בווארשה: אויף דער וואך, 20 בספטמבר 1942, עמ' 523, 529; וייאדומושץ', 14-21 בנובמבר 1942, עמ' 531-532; אויף דער וואך, 4 בדצמבר 1942, עמ' 539.

106. שם, עמ' 540.

107. למשל, ראובן בן-שם כותב כי שוכנע שבני משפחתו אינם בחיים לאחר שקרא חוזר שהגיע לידיו, ואוגניה טרוסקייר מספרת על כתובות שהופיעו בשופים ויצאו נגד הבטחות הגרמנים לשלוח למחנות עבודה בלובלין. יומנו של בן-שם (לעיל הערה 5), 18 בנובמבר 1942; עדותה של אוגניה טרוסקייר, איו"ש M49E/474.

שהשפיעה באופן ניכר על מעגלים מצומצמים בתוך הגטו. ערב הגירוש ובמהלכו, כשהחלו התנועות להתגבש לקראת מאבק מזוין בגרמנים, הן עוררו רתיעה ואף ביקורת אצל מנהיגי הציבור, בעוד מרבית יהודי הגטו לא ידעו כלל על קיומן.¹⁰⁸ נראה כי לאחר הגירוש הגדול החלו המחתרות היהודיות לתפוס מקום מרכזי בתוך הגטו. הסיבה העיקרית היא ההבנה של כלל היהודים שעוד גירוש הוא רק עניין של זמן, וכן ההתפכחות שחלה לאחר ימי האובדן והאימה. בימים אלו התגבשו המחתרות לפעולה, ובהם גם הבשיל רעיון הנקמה והמאבק בקרב רבים מתושבי הגטו – ושינוי זה בא לידי ביטוי במרד גטו ורשה.

לא כל פעולותיה של המחתרת בראשית דרכה הובחנו ככאלה בעיני יהודי הגטו. למשל, ב-29 באוקטובר הרגו אנשי 'הארגון היהודי הלוחם' (א"ל) את יעקב לייקין, קצין המשטרה שהיה ממונה על פעילות המשטרה היהודית במהלך הגירוש הגדול. לכל תושבי הגטו היה ברור שזהו מעשה נקמה על חלקו בגירוש הגדול, אבל לא הכול ידעו שזהו מעשה של המחתרת היהודית, והיו אף מי שטענו שהמחתרת הפולנית רצחה אותו.¹⁰⁹ ארגוני המחתרת היהודיים הוציאו להורג יהודים שהיו שותפים לחורבן הקהילה היהודית,¹¹⁰ ופעלו נגד אנשי הוורקשוץ – אנשי משטרה יהודית שמונו לשמירה על גבולות המפעלים – ונגד מנהלי השופים היהודים.¹¹¹ על מי שהואשם בניצול מצוקת היהודים ולא גרם בעצמו למותם של יהודים, נטו המחתרות להטיל קנסות כספיים.¹¹² ואולם לא בכל המקרים האלה

108. התייחסות לפעולות תנועות הנוער טרם הגירוש ראו לדוגמה אצל גוטמן, 'יהודי ורשה 1939-1943, עמ' 163-176, 193-203; רבקה פרליס, 'תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 137-155. על הקשיים שעמדו לפני חברי תנועות הנוער עם הקמת הגוש האנטי-פשיסטי ולנוכח שאיפותיהם לפעול בראשית הגירוש הגדול, ראו למשל: גוטמן, 'יהודי ורשה 1939-1943, עמ' 193-203, 248-255; פרליס, 'תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה, עמ' 182-197. גם לאחר הקמת המחתרת לא תמיד ידעו היהודים על קיומה. לדוגמה, כאשר בימי הגירוש ניסתה המחתרת לפרסם מה מתרחש באמת בטרבלניקה בכרוזים שהופצו בגטו, לא תמיד התקבלו הכרוזים באמון רב. לוגאדיה שמידט מספרת על כרוז מחתרת שהגיע לביתם: 'הכותב האנונימי המשיך וקרא לאנשים לצאת להגנתם ולהתנגד, ולא להרשות לעצמם להילקח כצאן לטבח; אם עלינו למות, הבה נעשה זאת בכבוד. לאחר שקראו את הקריאה, חברי ועד הבית בקושי משכו בכתפיהם בהוסיפם שזו בוודאי פרובוקציה גרמנית'. יומנה של לוגאדיה שמידט, איו"ש 1521.033, עמ' 9. ואכן מרבית היהודים שקראו את כרוזי המחתרת התייחסו אליהם תקופה ארוכה כביטול. ראו גם: רינגלבלום, 'יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 399; לובטקין, בימי כליון ומרד, עמ' 83.

109. גוטמן, 'מרד הנצורים, עמ' 281-283; לוי, 'מפנקסו של המורה מיהודיה, עמ' 134, השוו למשל לאופוצ'ינסקי, 'תולדות גטו ורשה' (לעיל הערה 9), 30 באוקטובר 1942, הכותב: 'סברה היא כי המתנקשים הם יהודים'.

110. כדוגמת ישראל פירסט, וראו: לוי, 'מפנקסו של המורה מיהודיה, 30 בנובמבר 1942; גורני, 'יומן, חלק ב, 30 בנובמבר 1942, 2 בדצמבר 1942, איו"ש M10AR2/287.

111. גוטמן, 'מרד הנצורים, עמ' 284-285.

112. הרש ברלינסקי, 'הכנות להקמת הארגון היהודי הלוחם', בתוך: נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש (עורכים), 'המרי והמרד בגיטו וארשא: ספר מסמכים, ירושלים, 1965, עמ' 131.

'ספינה ללא הגה המפליגה לקראת הבלתי נודע'

היה ברור לציבור היהודי בגטו שאלו צעדי ענישה, והיו מי שראו בהם מעשי שוד רגילים ורווחים. למשל, יחיאל גורני תיאר ביומנו מעשי שוד שאירעו בכמה מפעלים בראשית דצמבר 1942. לדבריו, על-פי השמועות אלו היו פולנים שהתחפשו ליהודים, ורק לאחר יומיים הוא תיקן וכתב כי מתברר שה'שודדים' השאירו פתק שהכספים שנלקחו הם כספי קונטריבוציה – כלומר מס שהטילה המחתרת.¹¹³ על הבלבול הרב בניסיון להפריד בין מעשי בריונות לפעילות מחתרתית כתבה גם נערה ושמה מרישה, שהיתה עדה לפעילות 'האיגוד הצבאי היהודי': 'כמה עובדות סייעו לי בהתלבטות הפנימית שלי במה שנוגע לפעולת המפלגה. שכן הייתי נתונה במבוכה רצינית, אם אמנם פועלת איזו קבוצת לוחמים באמת ובתמים למען החירות או שאין אלה אלא כנופיות פושעים רגילות, המנצלות סיסמא זו לביצוע מעשיהם השפלים'.¹¹⁴

שבועות ספורים לאחר הגירוש נראה שהמחתרות הצליחו להציב תשתית ארגונית מרשימה, ובחודשים שמתום הגירוש הגדול ועד אמצע ינואר 1942 החלו גם בהתבססות ראשונית במרחב הציבורי בגטו. בתקופה זו החלה המחתרת לצאת מתחומי פעילותה הפנימיים – מרשימים ככל שיהיו – וקולה החל להישמע, באופן ראשוני ביותר, בתוך כלל הציבוריות היהודית. ואולם לא רק ארגוני המחתרת התאוששו בפרק הזמן ההוא. נראה שהציונים הגרמניים וריכוז חיי היהודים במבני המגורים ובשופים יצרו תשתית ראשונית להבניה חברתית חדשה בקרב שרידי היהודים. בגטו הוקמה 'ועדת התיאום', מעין הנהגה ציבורית מחתרתית של הגטו; ארכיון 'עונג שבת' חידש את פעולתו הסדירה והתמקד באיסוף כתבים מימי הגירוש ועדויות על רצח יהודי פולין;¹¹⁵ ובכמה שופים החלו לפעול ארגוני עזרה הדדית. ארגוני הסעד הללו תמכו בנזקקי השופ ובהמשך הרחיבו את פעולותיהם ליהודים ה'פראים' חסרי ההקצבות הרשמיות. בכמה מפעלים הוקמו נקודות לטיפול בילדים, ובאחרים ייסדו קופות לעזרה הדדית למקרה מחלה. ממסמכי ועדי העזרה מתברר, שנוסף על הקצבות מזון שחולקו לנזקקים הם קיבלו גם הקצאות כספיות וסיוע רפואי.¹¹⁶

113. גורני, יומן, חלק ב, 2 בדצמבר 1942, 4 בדצמבר 1942, אי"ש M10AR2/287. ראו גם: שרשבסקה, הפרק האחרון, עמ' 226.

114. יומנה של מרישה, בתוך: בלומנטל וקרמיש (עורכים), המרי והמרד בגיטו וארשא, עמ' 154.

115. הצעות לכתיבת מונוגרפיה אודות הוורקשוץ, אי"ש M10AR2/242; אלמוני, קטעי יומן, אי"ש M10AR2/284; גוסטבה יארצקי, 'השלב הסופי של היישוב מחדש הוא מוות', אי"ש M10AR2/197.

116. רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 411, 413, 426, 431; הנ"ל, כתבים אחרונים: יחסי פולנים-יהודים, ינואר 1943 – אפריל 1944, ירושלים תשנ"ד, עמ' 65; יומן של אלמוני, אמ"ה 302.229, עמ' 19; הצעה לתקנון לוועד המרכזי לתמיכה בעבודה בשופים, אי"ש M10AR2/240; דוחות של הוועד לעזרה בשופ של הלמן, נובמבר 1942 – ינואר 1943, אי"ש M10AR2/235.

מקצת הכספים שהועמדו לרשות פעולות העזרה נגבו באירועי תרבות שהתקיימו בגטו, כמו ערב חזנות עם החזן הידוע גרשון סירוטה וערב משוררים של ולדיסלב שלנגל.¹¹⁷ לעתים היתה לפעילות התרבותית מטרה של סיוע חומרי ונפשי נקודתי, כפי שסיפר ביומנו ראובן בן-שם:

[החלטנו] לסדר עונג שבת עבורנו לטובת חברנו הסובל מאוד, המשורר יצחק כצנלסון, אשתו וילדיו נלקחו לאומשלג. בימים הראשונים היה כה נדהם שלולא בנו, אחד שנשארו לו [...] היה וודאי גווע מרעב ויסורין. גם כעת מצב רוחו ירוד, עיניו הובלטו כאילו מוכה מחלת בזדוב וכל תנועותיו מבוהלות. נערוך לכן עונג שבת, הוא יקריא לנו מיצירותיו הפיטיות, ע"ד [על דבר] המצב דהאידינא וכן 'איוב' שלו ודרמה 'על נהרות בבל' וכל ההכנסה תאפשר לו במקצת לסדר את חייו, לספק מעט מזון לו ולבנו, יען שאינו עובד כעת וכל העזרה הציבורית שהנהו מקבלם [...] אינה מספיקה.¹¹⁸

יש עדויות גם על המשך קיום החיים הדתיים, ומנגד על תחושתם של אחרים כי בחודשים האחרונים 'ננטשו על-ידי אלוהים ואדם'.¹¹⁹ כל הפעילויות הללו הן ביטוי להתארגנות החברתית בתוך הגטו המצומצם, ונראה שבתוך חודשים אחדים התפתחה בשופים ובפלצובקות מעין פטריטיות מקומית. מכרים מלפני הגירוש חידשו את קשריהם וגם מי שבעבר לא חלקו דבר במשותף התקרבו זה לזה בריכוזים החדשים שנוצרו בגטו. במהרה הוקמו בגטו מסגרות חברתיות חדשות וחלופיות לאלו שאבדו בימי הגירוש, והן התבססו ברובן על קבוצות העבודה. אחרות התגבשו על בסיס קשרים שלפני המלחמה, ועל בסיס אינטרסים חדשים שצמחו בגטו.¹²⁰

בימים ההם, לנוכח אי-הוודאות של החיים בגטו ולנוכח תודעת המוות שהתפשטה בקרב תושביו, נוצרו בד בכר שתי תופעות שונות זו מזו: מי שהיו בידיהם המשאבים הכספיים, הקשרים האישיים, הידע המוקדם והמראה ההכרחי, החלו לנסות לצאת לצד הארי. האמצעים הכלכליים שנדרשו לחיים לאורך זמן מחוץ לגטו עמדו בעיקר לרשות חברי יודנרט, אנשי המשטרה היהודית ומנהלי השופים. לאחרים 'הצד הארי ממשיך להיות

117. רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 414; עדותו של דוד אפרוס, איו"ש M49E/2816.

118. יומנו של בן-שם (לעיל הערה 5), 9 בינואר 1943.

119. Donat, *The Holocaust Kingdom*, p. 85; הלל זיידמן, יומן גטו ורשה, ניו-יורק תשי"ז, 2 באוקטובר 1942; יומנו של בן-שם (לעיל הערה 5), סוכות תש"ג, 25 בדצמבר 1942 (חנוכה תש"ג); גורני, יומן, חלק א, 8 בנובמבר 1942, איו"ש M10AR2/237.

120. Donat, *The Holocaust Kingdom*, p. 84; לויין-שיין, בגטו ורשה, עמ' 57, 62, 64. כך למשל מספר בן-שם על מצוקתו ומצוקת אשתו שנאלצו לצאת לעבודה בשעה שבתם הקטנה חולה בצהבת. לדבריו, אף שמנהלי המפעל לא שחררו אותו, חבריו הפועלים חיפו על היעדרויותיו. יומנו של בן-שם (לעיל הערה 5), סוף חג סוכות תש"ג. דוגמה אחרת של חבורת מבריחים ראו בעדותו של מוטיל בינס, אמי"ה 302.206.

'ספינה ללא הגה המפליגה לקראת הבלתי נודע'

בגדר חלום'.¹²¹ מחוסרי האמצעים פעלו במשותף לבניית מקומות מסתור משופרים בתוך שטח הגטו. בשופים ובבלוקי המגורים החלו להתארגן קבוצות יהודים לבניית מקומות מחבוא שיוכלו לשרוד בהם לאורך זמן, ובנייתם הצריכה בעלי מלאכה ומהנדסים. עד מהרה עלה מעמדם של אלו, ורבים חיפשו את קרבנם.¹²²

במחצית הראשונה של חודש ינואר 1943 חיו רבים מיהודי הגטו בשגרה של חרדה מתמדת. בצד הפחד מפני העומד להתרחש התרגלו היהודים לתנאי החיים החדשים וניסו להיטיב אותם כמיטב יכולתם. באותם הימים היו יהודים שחזרו לגטו אף-על-פי שמצאו מסתור בצד הארי. הסיבות לכך היו געגועים למי שנשארו, וגם התנאים הקשים ששררו בצד הארי. אחרים ראו בחזרתם לגטו היהודי הפוגה זמנית במתח הנפשי המתמשך של החיים בצד הארי.¹²³

בגטו המקוצץ פעלו במרץ ועדי העזרה של השופים, והמחתרות תכננו את פעולותיהן הפומביות לקראת ציון חצי שנה לתחילת הגירוש הגדול, ב-22 בינואר 1942. ארגוני המחתרת תכננו להפוך את היום למפגן כוח שבו יוקיעו בציבור את היהודים שנטלו חלק באסון היהודי ויקראו לציבור היהודי להיזהר מהבטחות הגרמנים.¹²⁴ אך בדומה למקרים אחרים, הגרמנים הם שקבעו את סדר הדברים: ב-18 בינואר 1943 נכנסו לגטו כוחות גדולים כדי לגרש יותר מ-8000 יהודים 'פראים'. בתוך ארבעה ימים נתפסו יותר מ-5000 יהודים ועוד כ-1700 נורו ברחובות הגטו, ובהם גם כמה דמויות ציבוריות בולטות. בימי גירוש ינואר התרחשה גם ההתנגדות המזוינת הפומבית הראשונה בגטו, שכונתה לימים 'מרד ינואר' או 'המרד הקטן'.¹²⁵ המציאות שהתרגלו אליה יהודי הגטו, פליטי הגירוש הגדול, שוב השתנתה.

121. לוי, מפנקסו של המורה מיהודיה, 5 באוקטובר 1942; רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 440. יש להדגיש כי באותם הימים נעשתה היציאה לצד הארי של ורשה בניגוד להוראה של המפקד העליון של הס"ס והמשטרה הגנרל גוברנמן, קריגר, שדרש מיהודים שנמלטו לאזורים האריים לחזור לגטו עד סוף חודש נובמבר. גוטמן, יהודי ורשה 1939-1943, עמ' 289.

122. עדותה של אוגניה טרוסקייר, איו"ש M49E/474. ראו גם: לוי, מפנקסו של המורה מיהודיה, 4 בנובמבר 1942; רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 408-409, 438-440, 442; אוברמסקי, יומן וזיכרונות (לעיל הערה 15); יומנו של בן-שם (לעיל הערה 5), 3, 22 בנובמבר 1942, 1 בינואר 1943.

123. לויין-שיין, בגטו ורשה, עמ' 86-88; 94, Donat, *The Holocaust Kingdom*, p. 94; שרשבסקה, הפרק האחרון, עמ' 191, 200.

124. מרק אדלמן, הגטו לוחם: צעירי הבונד בגטו ורשה, תל-אביב 2001, עמ' 81; גוטמן, מרד הנצורים, עמ' 286-287; כרוז הארגון היהודי הלוחם אצל בלומנטל וקרמיש (עורכים), המרי והמרד בגטו וארשא, עמ' 133-134; כרוז האיגוד הצבאי היהודי, שם, ינואר 1943, עמ' 151.

125. לפרטים ראו: גוטמן, יהודי ורשה 1939-1943, עמ' 326-342, Engelkingi and Leociak, *Getto*; 720-722 *warszawskie*, pp.

סיכום

חיי היהודים בגטו ורשה בחודשים שמהגירוש הגדול ועד ינואר 1943 עברו טלטלות רבות: ממועקה נפשית קשה והתמודדות עם האובדן העצום, דרך התפרקות מוסרית וחברתית מוחלטת ועד הצבת תשתית ארגונית ראשונית למבנים חברתיים שחידשו רבדים מסוימים של החיים הציבוריים היהודיים.

את פעילותן של המחותרות היהודיות בשלבים השונים של חיי הגטו יש לראות בהקשר הרחב של המציאות שבה פעלו. איחוד השורות הפנימי בכל תנועה כשלעצמה וניצני פעילותן צמחו מתוך השבר והמפולת שחלקו עם יהודי הגטו, והן היו חלק מהתארגנות יהודית רחבה בהרבה, שצמחה מתוך התופת במאמצים רבים. התארגנות המחותרות היהודיות בחודשים הללו ופעולותיהן הראשונות לא תמיד נודעו כציבור הרחב, וודאי קשה לראות אותן בשלב זה כהנהגה חלופית בעיני כלל הציבור היהודי. האירועים באמצע חודש ינואר ובשבועות שלאחר מכן הם שביססו את מעמדם בתוך הגטו.

בכל שנות הכיבוש פעלו המחותרות בתוך הציבור היהודי על גווניו השונים. בחינתן על רקע תהומות השבר שהיו שרויים בהן כלל היהודים מאירה את תעצומות הנפש ואת היכולת הארגונית שנדרשו מהן לפני שהגיעו ללחימה בנשק במהלך מרד גטו ורשה. עם זאת, יש לראות את המחותרות כקבוצות שפעלו בתוך מסגרת והקשר רחבים יותר. שרידי הקהילה היהודית בגטו ורשה היו המצע לגידול המחותרות היהודיות, ובקרבתם הבשילו התנאים לרעיונות ולמעשים שהן הובילו. אף שקולם של ההמונים נעדר לרוב מהשיח על המחותרות ועל מרד גטו ורשה, הרי קולו של הרוב שנדם הכרחי להבנת הקמת המחותרת ופעילותה.